

ГРОМАДЯНСЬКО-ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті здійснено порівняльний аналіз понять «етнічна ідентичність» та «національна ідентичність». Зазначено, що етнічна ідентичність має більш культурне змістовне навантаження, а національна – вказує на громадянсько-політичне визначення особи. Подано результати репрезентативного соціологічного дослідження представників етнічних спільнот полікультурного м. Мелітополь, які вказують на пріоритетні чинники формування загальнонаціональної ідентичності громадян у контексті розбудови політичної нації в Україні.

Ключові слова: етнічна ідентичність, громадянсько-політична ідентичність, політична нація, етнічні спільноти.

В статье осуществлен сравнительный анализ понятий «этническая идентичность» и «национальная идентичность». Отмечено, что этническая идентичность имеет более культурные смысловые нагрузки, а национальная указывает на гражданско-политическое определение личности. Представлены результаты репрезентативного социологического исследования представителей этнических групп поликультурного г. Мелитополь, которые указывают на приоритетные факторы формирования национальной идентичности граждан в контексте развития политической нации в Украине.

Ключевые слова: этническая идентичность, гражданско-политическая идентичность, политическая нация, этнические группы.

The article presents a comparative analysis of the concepts of «ethnic identity» and «national identity». Noted that ethnic identity is a cultural meaning, and national indicates on civil-political definition of personality. Presented the results of a representative sociological studies of ethnic groups multicultural Melitopol, which indicate the priority factors of the national identity of citizens in the context of a political nation in Ukraine.

Key words: ethnic identity, civil-political identity, political nation, ethnic groups.

Постановка проблеми. Процеси розбудови політичної нації в сучасній Україні визначаються двома ключовими взаємозалежними векторами перетворень: зовнішній, що передбачає розробку і впровадження демократичних реформ у державі, та внутрішній – активізацію національної самоідентифікації громадян через усвідомлення власних прав, свобод, обов'язків перед державою і суспільством, виробленням почуття солідарності на підставі спільних цілей та громадянських інтересів щодо спільного майбутнього.

Водночас, конструювання національної ідентичності ускладнює той факт, що Україна є поліетнічною державою, в якій згідно з переписом 2001 р. проживають представники близько 130 національностей. Таке етнічне розмаїття зумовлює і регіональні культурні відмінності населення: існують моноетнічні регіони з двомовною культурою (Центр і Захід) і біетнічні з російськомовною культурою (Схід і

Південь). У свою чергу така культурна сегментація, що склалася історично, накладається на різний рівень соціально-економічної активності населення регіонів та продукує відмінності у відношенні до вибору цивілізаційного шляху розвитку України з точки зору Схід-Захід. Зазначені чинники вказують на те, що в українському суспільстві ще не сконструйована національна ідентичність, яка б стала запорукою внутрішньодержавного консенсусу та міжетнічної злагоди громадян незалежно від їхньої етнічної та конфесійної приналежності. Звідси актуалізуються публічні дискусії щодо можливих шляхів її конструювання (громадянсько-політичний чи етнічний).

Дискусії щодо національної ідентичності органічно пов'язані з теоретичними уявленнями про природу нації. Зазначимо, що у світовій науковій думці нині існують дві провідні концепції нації: перша, так звана «західна» (етатична) модель, що

декларує пріоритет громадянських прав для всього поліетнічного населення в межах кожної держави. Така нація створюється політичною волею спільноти, котра в цей момент не має усталеної загально визнаної культури, оригінальної мови, багатовікової історії. У цьому випадку нація зветься політичною (американська, австрійська, канадська, швейцарська та інші). Етатична модель нації набула поширення в західній етнології, що не зазнавала тиску ідеологічних догм і впливів. Західні суспільствознавці ніколи не отожднювали поняття «нація» з поняттям «етнос» та «етнічна спільнота».

Друга, «східна» (етнічна) модель проголошує генетичні прерогативи на певній державній території для певної етнічної спільноти. В такому випадку нація виникає на ґрунті одного або кількох усталених етносів й об'єднується завдяки спільному походженню, мові та культурі. Така спільнота зветься етнічною нацією.

Дана модель сформувалася в межах «офіційного» радянського суспільствознавства на зламі 60-70-х років і розглядала «націю» як етнічну спільноту (М. С. Джунусов, С. Т. Калтахчян, Ю. В. Бромлей та інші).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проте навіть наявність цих двох понять у сучасному українському суспільствознавстві свідчить, що іншого розуміння терміна «нація», окрім як «політична нація», не існує. Так, аналізуючи сучасні наукові досягнення щодо проблематики визначень понять «нація» та «етнос», Т. Рудницька визначає категорію нація як сукупність громадян однієї держави, котра створюється внаслідок політичної інтеграції етнічних (або релігійних) спільнот у межах єдиної держави на основі спільності території, економічного життя, правової системи, єдиної державної мови, що поступово веде до формування єдиної (національної) самосвідомості, а також загальнонаціональної культури, яка є конгломератом етнічних культур [8, с. 29].

Процеси ж розбудови політичної нації в поліетнічній Україні нерозривно пов'язані з формуванням загальнонаціональної ідентичності. З огляду на це, тип самовизначення її громадян (на основі етнічних або громадянсько-політичних цінностей) може істотно вплинути на процеси націотворення. Тому доречно розглянути поняття «етнічна» та «громадянсько-політична» ідентичність.

Етнічна ідентичність – співвіднесення себе з певною етнічною спільнотою, усвідомлення себе членом цієї спільноти» [2, с. 36-37]. Основними критеріями етнічної ідентичності С. Шульман називає походження і расу [12]. На основі досліджень етнопсихологів Е. Макаренко виокремлює три основні типи етнічної ідентичності: етноцентричну, поліетнічну та трансетнічну. Етноцентрична ідентичність уособлює орієнтацію людини тільки на свою етнічну спільноту, з якою вона пов'язує свої очікування, життєві настанови. Одночасно етноцентризм передбачає визнання переваги способу життя власної етнічної групи порівняно з іншими

етнічними спільнотами. Поліетнічна ідентичність характеризується рівноцінним сприйняттям декількох етносів, знанням або бажанням знати декілька мов, бажанням перебувати в декількох культурних середовищах. Зокрема, такий тип етнічної ідентичності притаманний жителям Швейцарії та США. Третій вид етнічної ідентичності (трансетнізм) менш поширений. Він передбачає ситуацію, за якої особистість, не ідентифікуючи себе із жодним етносом, відносить себе до всього людства, виходить на надетнічний рівень і вважає себе громадянином світу [5, с. 62].

На відміну від етнічної, національна ідентичність має більш рухливий, динамічний характер. В її основі закладено свідомий вибір особи, соціальної спільноти політичних, громадянських цінностей, оскільки нація, порівняно з етносом, є утворенням політико-правовим та соціально-економічним. Так, розглядаючи поняття національної ідентичності як синкретичного феномену, що містить елементи як етнокультурної, так і громадянської ідентичності, дослідники звертають увагу на її змістовність та характер конструювання. Як стверджує М. Степико, взаємозв'язок у загальнонаціональній ідентичності етнічних чинників і принципів громадянського самовизначення є виявом природної «подвійності» формування будь-якої сучасної нації в органічній єдності її двох складових: культурної та громадянської спільності за домінування останньої [10, с. 41].

Водночас, вітчизняні вчені, аналізуючи сучасні соціально-культурні процеси в Україні, наголошують саме на громадянсько-політичному трактуванні національної ідентичності. Л. Нагорна вважає, що якщо етнічна ідентичність ґрунтується на певній системі об'єктивних ідентитив: расових, культурних, психологічних (антропологічний тип, мова, релігійні догмати, традиційна обрядовість), то конституїтивною основою національної ідентичності виступають ознаки, значно менш «відчутні на дотик»: свідомість, політична воля, громадянство [7, с. 14]. Аналізуючи український націоналістичний дискурс, В. Лісовий та О. Проценко зазначають, що серед наявних позицій щодо формування української нації та національної ідентичності можна виокремити дві основні: ідею «етнічної серцевини», що конститує існування української етнічної нації, яка повинна стати основою для громадянської консолідації, та ідею державницького патріотизму, прихильники якої вважають, що наголос на громадянській консолідації, котра має здійснюватися на українській культурній основі, є небажаним [4, с. 33].

Аналізуючи можливі шляхи конструювання української національної ідентичності, С. Кисельов зазначає, що «найбільш результативною сьогодні є інтеграція навколо економічних інтересів, створення конституційного, універсально-правового патріотизму, а не національного» [3], тобто культурного.

Таким чином, національна ідентичність постає як складний соціальний феномен, в якому можна виділити такі основні компоненти, як етнічний та

громадянський. За певних зовнішніх або внутрішніх обставин, у різні історичні періоди вони можуть домінувати при самовизначенні спільноти. Виходячи з етатичної моделі нації, до компонентів громадянсько-політичної ідентичності слід віднести: спільність території, громадянства, схильність до певної системи політичних принципів чи ідеології; довіра до політичних інститутів і рівність політичних прав, бажання і згода бути частиною нації.

Проте сьогодні в українському суспільстві панують неоднозначні, більшою мірою негативні складові того, що здатне об'єднати, консолідувати суспільство.

Не втрачають актуальності і загрози дезінтеграції суспільного загалу через сегментованість і слабку вкоріненість його ціннісних основ. Як зазначає М. Шульга, засоби масової інформації тиражують «ярлики» на кшталт стереотипів ідентифікації населення за регіональними ознаками – «східняки», «западенці» [11, с. 462].

Тривалі процеси насильницької русифікації населення України, особливо південно-східних регіонів, ускладнили формування сталих національних ідентифікаційних чинників українського суспільства, гранично обмежили природний розвиток міжетнічних і міждержавних відносин та їх вплив на творення нації. На амбівалентність в етнічній і національній ідентичностях як на прояв «розколотої свідомості», «подвійної ідентичності» поміж українською та російською (або російсько-радянською) вказують вітчизняні вчені. Досліджуючи ідентифікаційні чинники україномовних та російськомовних українців, Т. Воропаєва робить висновки, що україномовні українці становлять більш однорідну спільноту, ніж російськомовні; ідентифікаційні пріоритети російськомовних українців є більш нестабільними; україномовні українці є більш змобілізованими ніж російськомовні. При цьому для російськомовних українців більш властивим є досуб'єктний (61%), ніж суб'єктний (39%) тип політичного самовизначення. Більш характерними типами національно-культурного самовизначення російськомовних українців є повсякденний (26%) та ситуативний (42%), ніж екзистенційний (22%) та ціннісний (10%). Необхідно зазначити, що типовою самоідентифікаційною формулою для осіб із зміненою ідентичністю є така: «ближчими для мене є росіяни». При цьому чужа етнічна група розцінюється як така, що має вищий економічний і соціальний статус ніж власна [1].

Однією з таких проблемних територій, мешканці якої проявляють не занадто усталені ідентифікаційні ознаки, є поліетнічне Запорізьке Приазов'є. На станoviще сучасного соціокультурного та суспільно-політичного середовища регіону мали вплив такі фактори, як відсутність корінного населення, політична та економічна нестабільність, нав'язування російської культури, страх через етнічну та національну приналежність, нерівноправний розвиток етнічних та національних культур, тривала залежність від «владної національності», життя

сьогоденням, очікування майбутнього без оцінки минулого й теперішнього [9, с. 222].

Мелітополь можна вважати інтеркультурним центром Запорізького Приазов'я, оскільки в ньому проживають представники біля 100 етнічних і національних спільнот, функціонують 23 національно-культурні товариства, які об'єднані в Асоціацію. З огляду на таке етнокультурне розмаїття, місто з ініціативи Центру розвитку «Демократія через культуру» у 2008 році вперше представляло Україну в пілотажному проекті Ради Європи «Інтеркультурні міста».

Таким чином, м. Мелітополь можна вважати мікроосередком українського поліетнічного суспільства і виявлення пріоритетних чинників національної ідентифікації представників найчисельніших етнічних спільнот міста може бути показовим для України в цілому.

З цією метою лабораторія соціологічних досліджень МДПУ ім. Б. Хмельницького з 01.10.2013. по 10.11.2013. провела соціологічне дослідження представників найбільш чисельних етнічних спільнот міста: росіян, білорусів, вірмен, болгар, німців, поляків, чехів, караїмів, татар, греків, євреїв. Оскільки точної інформації щодо чисельності представлення окремих національностей у структурі міського населення на сьогодні немає, то вибіркова сукупність дослідження формувалася методом «снігової кулі» через звернення до осередків національно-культурних товариств, зареєстрованих у місті. Але для більшої точності, вибірка була пропорційно скорегована відповідно до чисельності зареєстрованих членів національно-культурних товариств міста, та встановлено поріг участі в дослідженні не більше 10%. Таким чином у ході дослідження було опитано 132 особи – представника етнічних спільнот міста, за виключенням титульної етнічної групи: (білоруси (10), болгар (12), вірмени (9), греки (17), євреї (12), караїми (16), німці (17), поляки (10), росіяни (10), татари (14), чехи (5).

Виклад основного матеріалу. Визначальним показником суспільної єдності є загальнонаціональна ідентичність переважної більшості громадян. Результати соціологічного опитування виявили, що лише кожен третій (39,7%) респондент вважає себе громадянином України, представником свого етносу – 22,1%. У певній ж частині опитаних зберігається регіональна та локальна ідентичність: так мешканцем свого міста себе вважають 15,3% респондентів, свого регіону – 10,7%. Щодо уявних ідентичностей, то мешканцями світу себе назвали – 9,2%, а представником колишнього СРСР – 8,4%. Загальнонаціональна ідентичність яскраво виражена у представників таких етнічних спільнот, як греки, поляки, росіяни. Етнічна – переважає у вірмен, євреїв і татар, регіональна – у болгар і німців. А білоруси, караїми, чехи не мають чітких пріоритетів щодо ідентифікаційних ознак і майже рівною мірою ідентифікують себе як із громадянами України, так і з представниками свого етносу, і з мешканцями свого регіону чи

міста. Щодо радянської ідентичності, то жоден представник таких етносів, як болгар, татари, чехи, не назвав себе представником колишнього СРСР.

У період становлення української державності актуалізується проблема патріотичного виховання особистості, адже патріотизм є не лише чинником інтеграції української нації, а й суттєвим внутрішнім мотивом розкриття всіх потенційних можливостей кожного громадянина в духовній, економічній соціальній сферах життя суспільства. Проте за результатами опитування пишаються своїм громадянством лише 33,7 % респондентів, 23,5 % – ні, а 31,8 % – не визначилися зі своїми почуттями.

42,4 % опитаних вважають Україну своєю Батьківщиною, 30,3 % – «скоріше так, ніж ні», 11,2 % – «скоріше ні, ніж так», 10 % – ні, а 6,1 % – вагаються з відповіддю на це питання. Слід відмітити, що Україна стала Батьківщиною для переважної більшості представників всіх опитаних етнічних спільнот, окрім вірмен і росіян, жоден з представників яких позитивно не відповіли на це питання.

Інтерес до минулого України відчувають 22,7 % опитаних, 61,4 % – «дещо цікавить, дещо ні», і зовсім не цікавляться минулим України 13,6 %. Найбільш цікавляться історією України болгар (41,7 %) та караїми (43,8 %).

А ось відповідальність за долю України відчувають лише 17,4 % опитаних, 33,3 % – «скоріше так, ніж ні», 20,3 % – «скоріше ні, ніж так», 13,3 % – ні, а 15,9 % – не визначилися з відповіддю. Не відчувають такої відповідальності більша частина чехів, євреїв, татар, росіян, вірмен, а ось майже половина опитаних представників таких етнічних спільнот, як білоруси, вірмени, німці, поляки, відчувають себе відповідальними за долю України. Отже, хоча майже половина опитаних (42,4 %) і вважають Україну своєю Батьківщиною, проте не хочуть брати відповідальність за її долю.

Чинники консолідації, які б могли об'єднати населення України в єдину політичну націю, є своєрідним індикатором, що безпосередньо вказують на можливі шляхи конструювання національної ідентичності. Так, на думку респондентів, населення України можуть об'єднати в єдину політичну націю спільні національні інтереси в економічній сфері – 29,2 %, організація суспільства на основі демократичних цінностей та громадянського суспільства – 24,6 %, відчуття патріотизму за громадянство України – 23,8 %, спільні традиції, культура – 13,1 %, становлення національної еліти – 10,0 %, загальнонаціональне примирення щодо спільного історичного минулого – 7,7 %, становлення потужного середнього класу – 7,7 %, етнічний принцип (консолідація етнічних груп навколо титульного етносу) – 6,2 %, спільна територія – 3,8 %, спільна мова – 3,1 %. Таким чином, серед представників етнічних спільнот Мелітополя немає чітко вираженої ідеї консолідації політичної нації в Україні. Водночас у значної частини

опитуваних переважає орієнтація на розбудову політичної нації на основі цінностей громадянського суспільства, патріотичних почуттів громадянства, економічних інтересів. Такі ж чинники, як мова, спільна територія, титульний етнос не є домінантними національно-державницькими орієнтаціями серед представників етнічних спільнот Мелітополя.

Хоча у більшості респондентів переважає загальнонаціональна і етнічна ідентифікації, проте вони не завжди співпадають із мовною. Очевидним є те, що регіональна відмінність накладається і на мовні практики етнічних спільнот. Так, 62,9 % опитаних вважають рідною мовою для себе російську, 24,8 % – мову своєї етнічної спільноти, і лише 11,4 % – українську. Тому цілком логічним є й той факт, що на роботі, вдома, в колі друзів і з родичами російською мовою спілкуються практично всі представники етнічних груп, окрім татар, частина з яких спілкуються вдома мовою своєї етнічної спільноти (14,3 %) та з родичами (7,1 %). Слід звернути увагу на те, що все ж таки українську мову вважають рідною для себе 52,9 % греків, 30 % поляків, 20 % чехів і 8,3 % болгар. Проте, російськомовність не збігається з визнанням приналежності до російської культурної традиції.

Участь у громадському житті є невід'ємним компонентом не лише суспільно-політичного процесу, але й виступає засобом представництва і досягнення своїх інтересів у громадянському суспільстві. Слід відмітити, що більшість представників етнічних спільнот міста задіяні в громадській роботі: 15,9 % – постійно беруть у ній участь, 41,7 % – час від часу, 12,1 % – ні, але хотіли б брати, а 29,5 % – не беруть участі і не хочуть займатися таким видом діяльності. В основному громадська діяльність спрямована на покращення суспільного ладу (впорядкування під'їздів житлових будинків, дворів, садіння дерев тощо) – 54,8 %, захист прав та свобод громадян – 17,8 %, участь у роботі свого національно-культурного товариства – 16,4 %, політичний процес, з метою впливу на владу, – 11 %, допомагають хворим, наркозалежним людям – 9,6 %.

Водночас більшість представників етнічних спільнот міста позитивно оцінюють свої перспективи на майбутнє: 32,6 % вважають, що все залишиться, як є, 29,5 % – можна очікувати деяких зрушень на краще, 21,2 % – можна розраховувати на помітне поліпшення справ.

Висновки. Отже, результати дослідження свідчать про те, що ідентифікація представників етнічних спільнот міста досить структурована. Однак сучасний ступінь внутрішньополітичної інтеграції етнічних спільнот міста, в якому, за даними опитування, етнічні пріоритети не є домінантними, створює всі умови для конструювання національної ідентичності за громадянсько-політичним типом, яка заснована на пріоритеті прав і свобод людини, цінностях громадянського суспільства, бажанням буди частиною нації та баченням спільного майбутнього.

Підсумовуючи, можна констатувати, що процеси розбудови політичної нації в Україні перебувають у діалектичній єдності з оформленням національної ідентичності українців. Незважаючи на розмитість ідентифікаційних ознак, громадянсько-політична

ідентичність може стати підґрунтям для порозуміння громадян із різними мовними, етнічними, політичними, соціальними статусами, що є необхідною умовою для досягнення загальнонаціонального консенсусу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воропаєва Т. С. Формування національної та європейської ідентичності громадян України: теоретико-емпіричні аспекти (1993-2010 рр.) [Електронний ресурс] / Т. С. Воропаєва. – Режим доступу : <http://ispp.org.ua/files/1286438999.doc>.
2. Євтух В. Б. Етнічність : глосарій / В. Б. Євтух. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 170 с.
3. Кисельов С. Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного / [Електронний ресурс] С. Кисельов, А. Сальнікова // Політичний менеджмент, 2013. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=16&c=121>.
4. Лісовий В. Націоналізм, нація та національна держава / В. Лісовий, О. Проценко // Націоналізм: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К., 2006. – С. 31–42.
5. Макаренко Е. Етнічна ідентичність особистості: основні характеристики та типи / Е. Макаренко // Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 61–63.
6. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна ; НАН України, Ін-т політ. і етнограф. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К. : ШЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
7. Результати соціологічного дослідження «Етнічні спільноти Мелітополя на шляху формування політичної нації» // Лабораторія соціологічних досліджень МДПУ ім. Б. Хмельницького. – Мелітополь, 2013. – 66 с.
8. Рудницька Т. Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування / Т. Рудницька // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 17–32.
9. Слощинський Б. В. Міжкультурна комунікація в українському Приазов'ї / Б. В. Слощинський. – К. : «Аквілон-Плюс», 2008. – 548 с.
10. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : [монографія] / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.
11. Шульга М. Симптоми фрагментації суспільства (замість післямови) / М. Шульга // Українське суспільство. 1992–2007 рр. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2007. – 486 с.
12. Schulman S. Challenging the Civism / Ethnic and West / East Dichotomies in the Study of Nationalism / S. Schulman // Comparative Political Studies. – 2002. – Vol. 35. – № 5. – P. 554–585.

Рецензенти: Лозко Г. С., д.філос.н., професор;
Ляпіна Л. А., к.політ.н., доцент.

© Букрєєва І. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 30.04.2014 р.

БУКРЄЄВА Ірина Вікторівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького.

Коло наукових інтересів: механізми політичної соціалізації молоді, конструювання національної ідентичності в поліетнічному середовищі, толерантність і прояви ксенофобії у поліетнічному середовищі.